

ANTONI SUŁEK
Uniwersytet Warszawski

IRENA NOWAKOWSKA
— OSTATNIA Z RODU STEFANA CZARNOWSKIEGO

25 lutego 2006 r. zakończyła swoje długie życie profesor Irena Nowakowska, urodzona jako Sara Hurwic, absolwentka Uniwersytetu Warszawskiego (1935), ostatnia z żyjących uczniów Stefana Czarnowskiego. Jej biografia nie jest tylko zapisem jednostkowego życia — pozwala też pokazać, jak w Polsce drogi życia uczonych i losy badań naukowych zależą od Historii.

Sara Hurwic urodziła się w 1912 r. w Warszawie. Ojciec pochodził z Wołyń, miał za sobą przerwane studia na Uniwersytecie Petersburskim i pracował jako urzędnik handlowy, zmarł w 1930 r.; matka nie pracowała zarobkowo. Sara, tak jak ojciec, miała paszport nansenowski. Rodzina ceniła edukację. Brat Józef studiował na Politechnice Warszawskiej. Sara ukończyła gimnazjum Janiny Świąteckiej, uczyły się w nim dziewczęta z rodzin żydowskich. W latach 1931–1935 studiowała historię na Wydziale Humanistycznym Uniwersytetu Warszawskiego, z nachyleniem ku historii i socjologii. W gimnazjum i na uniwersytecie ukształtował się krąg jej znajomości i przyjaźni, w którym pozostała do końca życia.

Ukończenie studiów historycznych wymagało wówczas wysłuchania pewnej liczby wykładów, złożenia pięciu podstawowych egzaminów (zasady metody historycznej, dzieje starożytne, średniowieczne, nowożytne i nowoczesne, filozofia), zaliczenia seminarium oraz proseminarium i, na koniec, napisania pracy magisterskiej. Instytut Historyczny (były to czasy Maurycego Handelsmana) kwitł, ale socjologia na Uniwersytecie wyglądała marnie i przyjmowała się z oporami. Katedra Socjologii na Wydziale Prawa przestała istnieć wraz z samobójczą śmiercią Leona Petrażyckiego (1931), „dostojne i niewyraźne wypowiedane wykłady” (Gieysztor 2005, s. 19–20) z historii ustrojów miał na tym wydziale Ludwik Krzywicki, uczonej należącej już do najstarszego pokolenia. W 1930 r. prof. Stefan Czarnowski z Wolnej Wszechnicy Polskiej, niechętnie

Adres do korespondencji: Instytut Socjologii UW, ul. Karowa 18, 00-927 Warszawa; suleka@is.uw.edu.pl

nie widziany na Uniwersytecie, otrzymał jednak Katedrę Historii Kultury na Wydziale Humanistycznym.

Przez całe czteroletnie studia Hurwiczówna uczęszczała na jego wykład „Zarys socjologii” oraz na inne zajęcia: proseminarium socjologii i historii kultury, wykłady: „Kolonializm a elementy egzotyczne w kulturze zachodnio-europejskiej od w. XVII”, „Kultura duchowa a zmiany systemu pracy w w. XVIII i na pocz. XIX”, „Kultura Galii” oraz seminarium historii kultury. Dopiero w 1934 r. nastąpił skok w rozwoju socjologii w UW. Katedra Czarnowskiego stała się Katedrą Socjologii i Historii Kultury i powstała druga katedra socjologii — objął ją Jan Stanisław Bystron. W programie studiów pojawiły się nowe przedmioty socjologiczne. Studia te prowadziły już do magisterium z socjologii — do wybuchu wojny zdążyło je uzyskać paru studentów. Hurwiczówna zbliżała się wtedy do końca studiów; wysłuchała wykładu Juliana Krzyżanowskiego z socjologii literatury, a być może także wykładów Bystronia. Oprócz egzaminów podstawowych zdała u Czarnowskiego egzamin „z pogłębionej znajomości historii kulturalnej Polski w I połowie XIX w.”. W tym zakresie mieściła się też, napisana pod jego kierunkiem praca magisterska „Zygmunt Krasiński a saint simonizm w latach 1830–1835”; na jej podstawie Sara Hurwic uzyskała w 1935 r. magisterium w zakresie historii. Stopień ten nie dawał uprawnień nauczycielskich, dawał je dopiero egzamin państwowy, do którego przygotowywało jednoroczne Studium Pedagogiczne. Hurwiczówna ukończyła to studium, a wcześniej — także kurs dla archiwistów. Jej akta w archiwum UW pokazują nie tylko tok i wymagania finansowe ówczesnych studiów, ale także dolę niezamożnych studentów. Historia UW opisuje klimat lat, w których studiowała Hurwiczówna — były to lata tryumfów Młodzieży Wszechpolskiej i ekscesów antyżydowskich; Czarnowski należał wtedy do profesorów najostrzej sprzeciwiających się antysemityzmowi.

Seminarium Czarnowskiego „skupiało historyków chętnych fermentowi ideowemu i umysłowemu, umiejętnie tam hodowanemu przez kierownika, podejmowanemu przez jego asystentki, m.in. Ninę Assorodobraj i innych członków zespołu” (Gieysztor 2005, s. 20). Hurwiczówna musiała należeć do rdzenia tego kręgu — była członkiem lewicowej Organizacji Młodzieży Socjalistycznej „Życie”, a po śmierci Czarnowskiego (1937) napisała pełne fascynacji wspomnienie o mistrzu. Należała też do studenckiego Koła Socjologii Pozytywnej, które skupiało studentów historii i innych kierunków zainteresowanych socjologią — patronował mu Czarnowski. Koło to przeprowadziło w 1935 r. wyczerpujące badanie ankietowe nad studentami polskimi; rozesłano 44 tys. kwestionariuszy do wszystkich studentów, otrzymano blisko 10 tys. odpowiedzi. Od ukończenia studiów do wybuchu wojny Hurwiczówna pracowała przy opracowaniu tego materiału, w specjalnie utworzonym biurze badawczym przy GUS. Niestety prace te nie zostały zakończone, a ankiety spłonęły od niemieckiej bomby we wrześniu 1939 r.; z badania zostało tylko wspomnienie i parę

drobnych artykułów Rafała Gerbera, prezesa Koła i głównego organizatora tego przedsięwzięcia.

W pierwszych miesiącach okupacji niemieckiej Sara Hurwic przedostała się z rodziną na tereny zajęte przez Związek Sowiecki. Otrzymała pracę w bibliotece Ossolineum we Lwowie, dyrektorem Ossolineum był wtedy Jerzy Borejsza. Pracowało tam kilku socjologów z Warszawy: Nina Assorodobraj, Józef Chałasiński, Stanisław Ossowski. Po wybuchu wojny radziecko-niemieckiej zdołała ewakuować się „w głąb ZSRR”. Kolejno pracowała w Charkowie na Ukrainie (w bibliotece uniwersyteckiej), we Frunze w Kirgizji (jako bibliograf w Komitecie Nauk przy Radzie Komisarzy Ludowych) i w Swierdłowsku na Uralu (jako wykładowca języka polskiego na uniwersytecie) — stamtąd w 1945 r. została wezwana do Moskwy, do pracy (najpierw jako maszynistka, potem redaktor podręczników) w Komitecie do spraw Dzieci Polskich w ZSRR przy Ludowym Komitecie Oświaty RFSRR. Polkomdiet związany był ze Związkiem Patriotów Polskich, a przedstawicielem ZPP w jego kierownictwie był w tym czasie Henryk Wolpe, doktor UW (1931), przed wojną profesor w gimnazjum w Warszawie, do którego chodziła Hurwicówna.

Do Polski Sara Hurwic wróciła w 1946 r. i, dzięki innej gimnazjalnej znajomości, przechowanej w okupowanej Warszawie koleżance, otrzymała pracę w bibliotece KC PPR (nie będąc członkiem tej partii). Prędko podjęła jednak pracę naukową. W 1948 r. otrzymała stypendium Komisji ds. Odbudowy Nauki Polskiej przy Prezydium Rady Ministrów i pojawiła się ponownie na Uniwersytecie, jako „asystent wolontariusz” przy Seminarium Socjologicznym Stanisława Ossowskiego. Pod koniec 1949 r. została przyjęta do pracy jako starszy asystent w jego Katedrze Socjologii II (Katedrę Socjologii I miała Nina Assorodobraj). Wymaganych wtedy referencji udzielili jej: prof. Assorodobraj, Jerzy Bogusz z Wydziału Propagandy KC PZPR i Wolpe, wówczas redaktor naczelny Państwowych Zakładów Wydawnictw Szkolnych. Prowadziła zajęcia dydaktyczne i brała udział w kierowanych przez Ossowskiego badaniach terenowych w różnych częściach kraju. Jej najważniejszym osiągnięciem z tego okresu są badania nad ocalałymi Żydami polskimi, na ich podstawie napisała u Ossowskiego pracę doktorską „Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej w Polsce powojennej” i otrzymała w 1950 r. doktorat z socjologii. Była ta jedna z zaledwie kilku i ostatnia z prac doktorskich obronionych przed likwidacją studiów i katedr socjologicznych na początku lat 1950.

Badania nad Żydami przeprowadziła Hurwic w latach 1947–1950 w ramach Zakładu Socjologii we współpracy z Centralnym Komitetem Żydów w Polsce (CKŻ). Ich podstawą była ankieta rozesłana do wszystkich 19 233 dorosłych Żydów zarejestrowanych w komitetach żydowskich w Warszawie, Łodzi i Dzierżonowie, ok. 6000 ankiet nie dotarło do adresatów i poczta je zwróciła, 817 osób zwróciło wypełnione kwestionariusze. Tła do interpretacji dostarczyły statystyki CKŻ oraz obserwacja uczestnicząca skupisk i instytucji żydowskich, a także życia rodzinnego badanych, oraz swobodne wywiady. Wszystkie

te, wzajem się uzupełniające metody i dane pozwoliły Sarze Hurwic sporządzić wielostronny i żywy obraz procesów wewnątrz powojennej zbiorowości żydowskiej w Polsce. Pokazała, jak eksterminacja Żydów podczas wojny, przemiany ustrojowe w Polsce i utworzenie państwa żydowskiego w Palestynie zmieniły elementy dawnej grupy żydowskiej — spowodowały zanik zwartych skupisk żydowskich, zanik ich ekonomicznej odrębności i spajających więzi gospodarczych oraz zanik tradycyjnej organizacji i pojawienie się nowych instytucji, czerpiących wzory z otoczenia, a nie z tradycji. Najciekawsze są ustalenia dotyczące przemian poczucia narodowego i tożsamości żydowskiej; Hurwic opisała warunki sprzyjające formowaniu się i upowszechnianiu syjonizmu, indyferentyzmu narodowego, asymilacji i uznania za „ojczyzną ideologiczną” Polski Ludowej; pokazała też złożony wpływ antysemityzmu na Żydów już zasymilowanych.

Z recenzji Ossowskiego: „Poprzez analizę wielorakich procesów zachodzących w żydowskich środowiskach powojennych, poprzez rozważania dotyczące różnych grup ludności żydowskiej wyłania się jako centralny temat pracy analiza historycznego zjawiska na wielką skalę: tym zjawiskiem, które p. Hurwic uwydatniła, jest rozpad szczątków wielkiej i bardzo dawnej społeczności etnicznej, o swoistej kulturze, gwałtowne zanikanie szerokiego zespołu zjawisk kulturowych, które przetrwały setki lat, ale równocześnie zanikanie patologicznego układu stosunków społecznych, który był m.in. źródłem głębokich urazów i kompleksów psychicznych”. Dziś badanie to jest źródłem dla historii Żydów polskich, studium przypadku ciekawego dla socjologii narodu, a jako pierwsze po wojnie duże badanie ankietowe jest ciekawe także dla historii socjologii empirycznej.

W 1952 r. Hurwicówna wyszła za mąż za znanego później socjologa miasta i badacza urbanizacji Stefana Nowakowskiego, który wówczas został adiunktem w katedrze Ossowskiego; tego roku skorzystała też z odpowiedniego dekretu powojennego i zmieniła dotychczas używane imię Sara (dla przyjaciół „Sarenka”) na Irena.

Po likwidacji w 1952 r. katedry Ossowskiego Irena Nowakowska pracowała, wraz ze Stefanem, w nowo utworzonym Zakładzie Materializmu Historycznego, kierowanym przez Juliana Hochfelda; na niektórych seminariach i w pracach magisterskich kontynuowano tam zainteresowania socjologiczne. W 1955 r. Nowakowskim urodziło się dziecko. Matka prawdopodobnie w związku z tym, „ze względów praktycznych”, przeniosła się z Uniwersytetu do Zakładu Filozofii PAN i objęła tam etat „zastępcy profesora”. Wkrótce socjologia zaczęła się odradzać. Nowakowska mogła wziąć udział w tworzeniu przez Ossowskiego Zakładu Teorii Kultury i Przemian Społecznych w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN; Ossowski chciał, by zakład ten nosił imię Stefana Czarnowskiego. Nowakowska była też jednym z członków założycieli powołanego w 1957 r. Polskiego Towarzystwa Socjologicznego.

Najważniejszym jej osiągnięciem z tego okresu jest badanie nad postawami społecznymi ludzi nauki, zrealizowane w 1959 r. metodą ankiety pocztowej, rozesłanej do wszystkich 4100 samodzielnych pracowników nauki. Badanie miało dostarczyć materiałów do toczącej się wtedy dyskusji o inteligencji polskiej, o jej ekskluzywności i otwartości, „zaangażowaniu” i „neutralizmie społecznym”, postawach społecznych „polskiego uczonego w okresie budowy socjalizmu”; miało być też przyczynkiem do socjologii nauki i do socjologii religii. W kwestionariuszu zwracały uwagę otwarte, niestandardyzujące pytania o postawy i śmiałe, niestereotypizujące pytania o postawy społeczno-polityczne, na przykład „Jakie według Pana(i) humanistyczne wartości zostały zrealizowane przy budowie socjalizmu Polsce, jakie zaś zagubione?”, „Czy istnieje zdaniem Pana(i) w Polsce powojennej nacjonalizm?”. Odpowiedzi udzieliło 33% badanych, bardzo dużo jak na ankietę pocztową.

Napisana na podstawie tych badań książka *Postawy społeczne pracowników nauki* miała motto z Czarnowskiego: „Każdy fakt społeczny, nie wyłączając faktów świadomości, jest faktem życia”. Autorka wykorzystała tylko część zebranych materiałów: skupiła się na stosunku pracowników nauki do religii, w powiązaniu z ich poglądami społecznymi. Jej podstawowe ustalenia kwestionowały wartość oficjalnego podziału na wierzących i niewierzących. Okazało się, że „religijna postawa nie implikuje jakiegś określonej postawy politycznej” — radykalizm społeczny można łączyć zarówno z ateizmem, jak i z głęboką religijnością. Ludzie nauki, generalnie, nie widzieli też sprzeczności między nauką a wiarą. Jeśli już nauka sprzyjała „laicyzacji umysłowej”, to raczej humanistyka niż przyrodoznawstwo. Dla naukowców charakterystyczny był natomiast silny liberalizm — uznanie „zasady pełnej tolerancji i potrzeba całkowitej swobody dyskusji naukowej”. Nastawienia te upodobały pracowników nauki w popaździernikowej Polsce do amerykańskich profesorów, opisanych przez Paula Lazarsfelda i Wagnera Thielensa w *The Academic Mind*, książce będącej jedną z inspiracji badań Nowakowskiej.

Książkę z badań Nowakowska ukończyła w 1964 r., w sytuacji innej niż w roku 1959. Na początku lat sześćdziesiątych władza podjęła walkę z „wpływami rewizjonizmu”, walkę o „socjalistyczny kształt nauk społecznych”. W 1962 r. miał miejsce głośny atak Adama Schaffa na „ankietomanię”, został też rozwiązany zakład Ossowskiego w IFiS PAN. Decyzją centrali PAN wstrzymano druk książki Nowakowskiej, pozytywnie recenzowanej przez Józefa Chałasińskiego i Jana Szczepańskiego. Jako powody podano względy metodologiczne — zdaniem autorki były to względy polityczne. „Wycofanie pracy z wydawnictwa wytworzyło atmosferę niezdrowej sensacji i wywołało wrażenie, że poglądy pracowników nauki są tak antysocjalistyczne i klerykalne, że ich zreferowanie nie nadaje się druku” — pisała Nowakowska do Prezydium PAN; jasne, że bez skutku. Z maszynopisu powielono niewielką liczbę egzemplarzy dla potrzeb przewodu habilitacyjnego (1965); w 1978 r. nieopracowane kwestionariusze strawił pożar w Pałacu Staszica.

Po rozwiązaniu zakładu Ossowskiego Nowakowska znalazła się w kierowanym przez Szczepańskiego Zakładzie Badań Socjologicznych w IFiS PAN, z czasem objęła własny Zespół Socjologii Wychowania, w ramach prac tego zespołu napisała książeczkę *Szkoła współczesna w świetle statystyki i opinii nauczycieli* (1971) oraz większą monografię *Postawy społeczne wobec problemu kształcenia* (1977). W ostatniej swej książce, *Postawy społeczne i świat wartości młodzieży w Polsce międzywojennej* (1982) wróciła do czasów młodości. W 1981 r. otrzymała profesurę, a w rok potem przeszła na emeryturę.

Emerytura była dla Ireny Nowakowskiej okresem, w którym Pani Historia przyniosła jej wiele radości. Do Polski wracała wtedy Wolność.

Jej dawna praca doktorska, powielona i dostępna w nielicznych bibliotekach, znana tylko z paru wzmianek u Ossowskiego, została w 1986 r. wydana po angielsku przez Uniwersytet Hebrajski w Jerozolimie. Ktoś, kto może swą dysertację doktorską zobaczyć wydaną drukiem po kilkudziesięciu latach, musi doświadczać nielada satysfakcji. Książka została życzliwie odnotowana zarówno w Polsce (w tygodniku „Polityka”), jak w czasopismach zagranicznych (np. w „Polin” i „Soviet Jewish Affairs”). „Choć jest to książka o Polsce, napisana po polsku przez polską autorkę, wydana została za granicą. Czyż to jest normalne?” — pytał recenzent „Kultury i Społeczeństwa” (1988, nr 4). Autorka doczekała czasów, gdy tematyka żydowska nie tylko przestała być w Polsce tabu, ale stała się intensywnie obecna w mediach i nauce. Kilka fragmentów jej pracy ukazało się w różnych czasopismach (m.in. w „Kulturze i Społeczeństwie”), a jej pełne wydanie książkowe (*Żydzi polscy, 1947–1950*, Wydawnictwo IFiS PAN 1996) uczyniło ją łatwo dostępną i dobrze dziś znaną. Publikacji doczekała się też praca z badań nad postawami ludzi nauki. Na początku lat dziewięćdziesiątych „Zagadnienia Naukoznawstwa” opublikowały całą tę książkę, z nielicznymi tabelami i drobnymi retuszami (1991, nr 3–4; 1992–1993, nr 1–8).

Warta wzmianki jest jeszcze jedna publikacja z tego okresu. Gdy w 1989 r. zmarł profesor Stefan Nowakowski, zachęciłem Irenę Nowakowską do zebrania i wydania jego rozproszonych szkiców o polskich socjologach — bezcennych, bo opartych także na osobistej znajomości z nimi. *Sylwetki polskich socjologów* wydało wkrótce, w 1992 r., Wydawnictwo IFiS PAN, sumptem Instytutu Socjologii UW; mam egzemplarz tej książki z podziękowaniem „za skuteczną radę”

Wracająca do Polski Wolność zwracała nie tylko książki — także ludzi. Wydarzenia marca 1968 r. i kampania „antysyjonistyczna” boleśnie dotknęły rodzinę Ireny Nowakowskiej. Jej brat, Józef Hurwic, znany fizykochemik, dziekan Wydziału Chemii Politechniki Warszawskiej i niezapomniany redaktor „Problemów”, został usunięty z pracy oraz stanowisk i po przymusowym zrzeczeniu się obywatelstwa polskiego wyemigrował do Francji. W 1973 r. nie mógł przyjechać do Warszawy na pogrzeb matki, ale w 1981 r. już mógł odwiedzić Polskę i od tego czasu bywa tu często i jest czynny w krajowym życiu naukowym.

W 2006 r. Polska Akademia Nauk obchodziła jubileusz jego 95-lecia i uhonorowała go Medalem Mikołaja Kopernika.

Irena Nowakowska jako miejsce swego wiecznego spoczynku wybrała Cmentarz Żydowski w Warszawie; jest tam pochowana jej matka. Zgodnie z przekazaną w nekrologu jej wolą pogrzeb odbył się „w gronie rodziny i przyjaciół”. W ostatnich latach życia nie była już na tyle zdrowa, by zgodzić się na wywiad biograficzny, który chciałem z nią przeprowadzić. Ten szkic ma nie tylko utrwalić życie i postać profesor Nowakowskiej, ale także złagodzić mój żal, że do tej rozmowy nie doszło.

ŹRÓDŁA

Archiwum UW.

Archiwum IFiS PAN.

Rozmowy z Ireną Nowakowską i Agnieszką Nowakowską [2006] oraz Hanną Malewską-Peyre [2006].

„Dobrze posiane ziarno”. Rozmowa z Panią Profesor Niną Assorodobraj-Kulą, przewodniczącą PTS w latach 1964–1968 [1997], przepr. E. Tarkowska, „Kultura i Społeczeństwo” 1999, nr 4.

Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1939, A. Garlicki (red.), PWN, Warszawa 1982.

Gieysztor A., *Środowisko historyczne Warszawy w okresie międzywojennym* [1987], w: *Tradycje i współczesność. Księga pamiątkowa Instytutu Historycznego Uniwersytetu Warszawskiego 1930–2005*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2005.

Głowacki A., *Kadry Komitetu do spraw Dzieci Polskich przy Ludowym Komitecie Oświaty RSFRR (1943–1946)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 2002, nr 1–2.

Hurwic J., *Wspomnienia i refleksje. Szkic autobiograficzny*, wyd. 3, Dom Wydawniczo-Promocyjny Stanisław Galant, Warszawa 2006.

Hurwicówna S., *Wspomnienie o prof. Stefanie Czarnowskim* [1938], w: S. Czarnowski, *Dzieła*, t. 5, PWN, Warszawa 1956.

Sulek A., *Z socjologii Żydów polskich*, „Kultura i Społeczeństwo” 1988, nr 4.

Sulek A., „*Studenci Warszawy*” Stefana Nowaka i inne badania postaw społecznych w kręgu Ossowskiego, w: A. Sulek, *Sondaż polski*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2001.

Sulek R., *Stanisław Ossowski we Lwowie 1939–1941: pod presją historii i ocen*, „Kultura i Społeczeństwo” 2006, nr 3.

Winclawski W., *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 1, PWN, Warszawa 2001.

IRENA NOWAKOWSKA — THE LAST OF THE CZARNOWSKI DISCIPLES

Summary

The article presents Irena Nowakowska (1912–2006), a disciple of Stefan Czarnowski (1879–1937) — a member of Durkheim school, one of the founding-fathers of academic sociology in Poland. Nowakowska witnessed the beginning, development and political complications in the life of Warsaw sociology. She conducted important research on the Polish Holocaust survivors (1947–1950) and on the social identity of Polish scholars after the fall of Stalinism (1959). Her biography is more than the de-

scription of a single life — it serves as an illustration of the impact of history on the life of scholars and scientific research in Poland.

Key words/słowa kluczowe

Irena Nowakowska; Stefan Czarnowski; history of sociology in Poland / historia socjologii w Polsce